

ШКАРУПА К.В.

### БІЖЕНЦІ В СТРУКТУРІ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Актуальність статті полягає в тому, що біженці безпосередньо не є суб'єктами зовнішньої трудової міграції. Їх правовий статус та й загалом мета переміщення не обумовлюються бажанням отримати прибуток в державі, до якої вони прибувають. Тим не менш, ми вирішили зупинитися на цій категорії осіб в рамках даної статті, оскільки, по-перше, такі особи мають право реалізувати своє право на працю в державі громадянами якої вони не являються; по-друге, міграційні потоки та потоки біженців нерозривно пов'язані між собою та сягають глибокої давнини, оскільки ще зі стародавніх часів люди, рятуючись від насильства та загроз, були змушені покидати батьківщину та шукати притулку на землях, що належали іншим державам; по-третє, кількість біженців у світі постійно зростає, вони асимілюються з громадянами держави-перебування та поступово заповнюють ринок праці, створюючи таким чином конкуренцію для громадян тієї держави, в якій вони знайшли притулок. Стаття присвячена дослідженню місця біженців в структурі адміністративно-правових відносин у сфері зовнішньої трудової міграції, оскільки ці особи виступають явними конкурентами трудящим-мігрантам та громадянам держави на ринку праці. Наголошується на тому, що існує явна необхідність держав у захисті та стабілізації внутрішнього ринку праці, а також у тому, щоб залучати біженців в економічний процес та розвиток держави-перебування. Зроблено наступні висновки: 1) біженці не є суб'єктами зовнішньої трудової міграції, оскільки їх правовий статус та мета переміщення не обумовлюються бажанням отримати прибуток у державі, до якої вони прибувають, але такі особи мають право реалізувати своє право на працю, тим паче, що воно та ряд інших можливостей надаються їм ще на стадії оформлення документів для вирішення питання щодо визнання таких осіб біженцями; 2) за міжнародними нормами біженець знаходиться у привілейованому становищі по відношенню до трудового мігранта та створює конкуренцію на ринку праці не лише йому, але й громадянинові держави-прийняття; 3) політика нашої держави спрямована на те, щоб органи державної влади усіляко сприяли роботодавцям у працевлаштуванні біженців; 4) існує явна необхідність держав у захисті та стабілізації внутрішнього ринку праці; 5) біженці мають бути залучені в економічний процес та розвиток держави-перебування, що передбачає встановлення відповідальних взаємовідносин між ними та державою, яка надає їм правовий захист.

**Ключові слова:** біженець, зовнішня трудова міграція, ринок праці, правовий статус, трудящий-мігрант.

The relevance of the article is that refugees are not directly subject to external labor migration. Their legal status and, in general, the purpose of relocation are not conditioned by a desire to make a profit in the country to which they come. However, we have decided to dwell on this category of persons under this article, as, first, such persons have the right to exercise their right to work in a State of which they are not nationals; secondly, migratory and refugee flows are inextricably linked and date back to antiquity, as people have been forced to flee their homes and seek refuge on lands belonging to other states since ancient times; third, the number of refugees in the world is constantly growing, they assimilate with the citizens of the host country and gradually fill the labor market, thus creating competition for the citizens of the country in which they found refuge. The article is devoted to the study of the place of refugees in the structure of administrative and legal relations in the field of external labor migration, as these individuals

are clear competitors to migrant workers and citizens of the state in the labor market. It is emphasized that there is a clear need for States to protect and stabilize the internal labor market, as well as to involve refugees in the economic process and development of the host country. The following conclusions are made: 1) refugees are not subject to external labor migration, as their legal status and purpose of relocation are not determined by the desire to make a profit in the country to which they come, but such persons have the right to exercise their right to work, especially that it and a number of other opportunities are provided to them at the stage of processing documents to resolve the issue of recognizing such persons as refugees; 2) according to international norms, a refugee is in a privileged position in relation to a labor migrant and creates competition on the labor market not only for him, but also for the citizen of the host state; 3) the policy of our state is aimed at ensuring that public authorities assist employers in the employment of refugees; 4) there is a clear need for states to protect and stabilize the internal labor market; 5) refugees must be involved in the economic process and development of the host state, which provides for the establishment of a responsible relationship between them and the state that provides them with legal protection.

**Key words:** *refugee, external labor migration, labor market, legal status, migrant worker.*

**Постановка проблеми.** Біженці безпосередньо не є суб'єктами зовнішньої трудової міграції. Їх правовий статус та й загалом мета переміщення не обумовлюються бажанням отримати прибуток в державі, до якої вони прибувають. Тим не менш, ми вирішили зупинитися на цій категорії осіб в рамках даної статті, оскільки, по-перше, такі особи мають право реалізувати своє право на працю в державі громадянами якої вони не являються; по-друге, міграційні потоки та потоки біженців нерозривно пов'язані між собою та сягають глибокої давнини, оскільки ще зі стародавніх часів люди, рятуючись від насильства та загроз, були змушені покинути батьківщину та шукати притулку на землях, що належали іншим державам; по-третє, кількість біженців у світі постійно зростає, вони асимілюються з громадянами держави-перебування та поступово заповнюють ринок праці, створюючи таким чином конкуренцію для громадян тієї держави, в якій вони знайшли притулок. Тому ці питання потребують теоретичного вивчення та нормативного врегулювання, враховуючи, зокрема, економічну кризу в світі.

**Мета та завдання статті** полягають у тому, аби дослідити місце біженців в структурі адміністративно-правових відносин у сфері зовнішньої трудової міграції, оскільки ці особи виступають явними конкурентами трудящим-мігрантам та громадянам на ринку праці.

**Виклад основного матеріалу.** Біженцем є особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [8].

Правове положення біженців окрім Конвенції про статус біженців сформульовано також у:

- Конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949 р.) [5];
- Європейській угоді про скасування віз для біженців (1959 р.) [4];
- Конвенції щодо конкретних аспектів проблем біженців в Африці Організації Африканської Єдності [16, с. 51];
- Декларації ООН про територіальний притулок (1967 р.) [1];
- Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) (1977 р.) [2];
- Європейській угоді про передачу відповідальності за біженців (1980 р.) [3] й у інших міжнародних й регіональних нормативно-правових актах.

На вітчизняному рівні питання, пов'язані з біженцями регулюються Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», іншими нормативно-правовими актами, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана

Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у цьому Законі, застосовуються правила міжнародного договору.

Іноземець або особа без громадянства визнаються біженцем в Україні та вважаються такими, які постійно проживають в Україні з моменту прийняття рішення про визнання їх біженцями або які безстроково на законних підставах перебувають на території України. Після цього центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту впродовж 15 робочих днів з дня прийняття рішення про визнання такої особи біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, оформлює та видає кожній особі, яка досягла шістнадцятирічного віку, посвідчення біженця чи посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту. З цього моменту вказані вище особи здобувають адміністративну правосуб'єктність та можуть користуватися відповідними права та виконувати обов'язки.

Цікавим є той факт, що право на працю та ряд інших можливостей надаються досліджуваним нами особам ще на стадії оформлення документів для вирішення питання щодо визнання їх біженцями або особами, які потребують додаткового захисту. Так, відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» закріплене положення про те, що особа, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на:

- тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу в порядку, встановленому законодавством України;
- проживання у родичів, у готелі, піднаймання житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців;
- безоплатну правову допомогу в установленому порядку;
- конфіденційне листування з УВКБ ООН та право на відвідання співробітниками УВКБ ООН;
- інші права, передбачені Конституцією та законами України для іноземців та осіб без громадянства, які законно перебувають на території України [8].

Прийняття на роботу осіб, щодо яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту здійснюється на підставі дозволу на застосування праці іноземців та осіб без громадянства, оскільки саме роботодавець отримує дозвіл для таких категорій осіб.

Для отримання дозволу роботодавець подає до територіального органу Державної служби зайнятості України, такі документи: 1) заяву за формою, встановленою постановою Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 858, в якій роботодавець підтверджує, що посада, на якій застосовуватиметься праця іноземця або особи без громадянства, відповідно до законів України не пов'язана з належністю до громадянства України і не потребує надання допуску до державної таємниці; 2) копію сторінок паспортного документа іноземця або особи без громадянства з особистими даними разом з перекладом на українську мову, засвідченим в установленому порядку; 3) кольорову фотокартку іноземця або особи без громадянства розміром 3,5 x 4,5 сантиметра; 4) копію проекту трудового договору (контракту) з іноземцем або особою без громадянства, посвідчену роботодавцем [10].

Для працевлаштування осіб, щодо яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, роботодавець додатково подає такі документи – копії рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, та довідки про звернення за захистом в Україні.

Разом з тим, пропорційними є й обов'язки особи, щодо якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання про визнання її біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Зокрема вона зобов'язана: 1) подати центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, відомості, необхідні для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту; 2) відбутися до визначеного місця тимчасового проживання у разі одержання направлення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту; 3) проходити медичне обстеження на вимогу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового за-

хисту; 4) з'являтися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, у визначений ним строк; 5) повідомляти центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, про свої поїздки за межі адміністративно-територіальної одиниці України, на території якої вона проживає [8].

З моменту, коли особу було визнано біженцем, вона має рівні з громадянами України права і свободи, а також має такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Це зокрема право на: 1) пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом; 2) працю; 3) провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом; 4) охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; 5) відпочинок; 6) освіту; 7) свободу світогляду і віросповідання; 8) направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів; 9) володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; 10) оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; 11) звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; 12) безоплатну правову допомогу в установленому порядку; 13) шлюб та сімейні відносини; 14) одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання [8].

При цьому різноманітні прав, важливою є примітка ООН у Конвенції про статус біженців з приводу того, що у кожного біженця є зобов'язання перед країною, в якій він знаходиться, згідно з якими, зокрема, він повинен дотримуватися законів та розпоряджень цієї країни, а також заходів, які застосовуються для підтримання громадського порядку [6]. Дана норма має неабияке морально-етичне значення, оскільки акцентує увагу на тому, що не лише держава має забезпечити реалізацію правосуб'єктності біженця чи особи, яка потребує додаткового (тимчасового) захисту, але й біженець чи особа, яка потребує додаткового (тимчасового) захисту має проявити повагу до держави-прийняття.

Тому особа, яку визнано біженцем, зобов'язана: 1) повідомляти протягом десяти робочих днів центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, про зміну прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця проживання, набуття громадянства України або іншої держави, надання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі; 2) знятися з обліку і стати на облік центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за новим місцем проживання у разі зміни місця проживання і переїзду до адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюється повноваження іншого центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту; 3) проходити щорічну перереєстрацію у строки, встановлені центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за місцем проживання. Порядок перереєстрації біженців або осіб, які потребують додаткового захисту, встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту [8].

Трудовій діяльності біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту відводиться окрема роль. У розділі III «Заняття, які приносять дохід» Конвенції про статус біженців зазначено, що Договірні Держави повинні надавати біженцям, які законно проживають на їхній території, щодо права роботи за наймом, найсприятливіше правове становище, яким користуються громадяни іноземних держав за таких самих обставин. Більше того, обмежувальні заходи, які стосуються іноземців або найму іноземців і застосовуються з метою охорони внутрішнього ринку праці, не застосовуватимуться до біженців, на яких ці заходи не поширювалися в день набуття чинності вказаної Конвенцією для відповідної Договірної Держави або які задовольняють одну з таких умов:

- 1) проживають у межах країни не менше трьох років;
- 2) дружини/чоловіки яких мають громадянство країни проживання (але біженець не може посилається на цю постанову, якщо він/вона залишив/залишила сім'ю);

3) одна дитина або декілька дітей яких мають громадянство країни проживання [6].

Наведена норма явно показує нам те, що біженець знаходиться у привілейованому становищі по відношенню до трудового мігранта та створює конкуренцію на ринку праці не лише йому, але й громадянинові України. Окрім того, працевлаштований біженець має додаткові права, що пов'язані з його статусом працівника, а саме: право на відпочинок, відповідно до законів; на обмеження робочого дня та тижня; на безпечні умови праці, на матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, а також у разі хвороби, вагітності та пологів, народження дитини, догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, повної або часткової втрати працездатності, на матеріальну допомогу у разі безробіття; на право звернутись до суду задля розв'язання трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади [16, с. 230].

Таким чином, держави прихильно ставляться до можливості зрівняти права всіх біженців щодо роботи за наймом з правами громадян і, зокрема, тих біженців, які потрапили на їхню територію в порядку виконання програми вербування робочої сили або згідно з планами імміграції. Тенденція в світі йде до того, що сприятливе становище матимуть біженці й щодо можливості самостійно займатися сільським господарством, промисловістю, ремеслами і торгівлею, а також права засновувати торгові та промислові компанії. Відтак, перша реакція, яка виникає на таке формулювання міжнародно-правових норм – потреба захистити внутрішній ринок праці. Оскільки наступна норма Конвенції про статус біженців зобов'язує кожну Договірну Державу надавати біженцям, які законно проживають на її території та мають дипломи, визнані компетентними органами цієї держави, а також бажають займатися вільними професіями, найсприятливіше правове становище і, в будь-якому разі, не менш сприятливе становище, ніж те, яким зазвичай користуються іноземці за таких самих обставин. Вони вживатимуть усіх заходів, які допускаються їхніми законами та конституцією, для того, щоб забезпечити влаштування таких біженців на по-заметропольних територіях, за міжнародні відносини яких вони відповідають [6].

У зв'язку з цим, до міжнародних стандартів адаптується й вітчизняне законодавство. Так, відповідно до ч. 4 статті 3 Закону України «Про зайнятість населення» іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, яких визнано в Україні біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, мають право на зайнятість на підставах і в порядку, встановлених для громадян України. Українські роботодавці мають право використовувати працю біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, без оформлення відповідного дозволу в державній службі зайнятості, на підставі підтверджуючих правовий статус таких осіб документів та виключно в межах дії цих документів [10]. Органи державної влади усіляко сприяють роботодавцям у цьому. Так, Державна міграційна служба України організовує роботу зі сприяння у працевлаштуванні біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, а Міністерство соціальної політики України забезпечує надання у разі можливості біженцям та особам, які потребують додаткового захисту, допомогу у працевлаштуванні, забезпечують призначення біженцям та особам, які потребують додаткового захисту, грошової допомоги, пенсії, інших видів соціального забезпечення.

Тому, якщо вже ми говоримо про захист та забезпечення трудових прав біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту та, які створюють конкуренцію на внутрішньому ринку праці з боку держави, необхідно зазначити й про залучення цих осіб в економічний процес держави-перебування. Маємо на увазі ту обставину, що біженці та особи, які потребують додаткового або тимчасового захисту мають бути економічно незалежними та мати можливість сприяти розвитку економіки держави. В контексті викладеного слушною є думка А.Л. Свящука, який зазначає, що не завжди надання статусу біженця є достатньою підставою для його подальшої адаптації в суспільстві, що нерідко призводить до того, що особи, які отримали статус біженця все-таки шукають кращої долі на теренах інших країн [16, с. 225].

Головною метою розвитку економічного процесу за участі біженців є забезпечення державної політики в сфері інтеграції цих осіб, що передбачає встановлення відповідальних взаємовідносин між ними та державою, яка надає їм правовий захист. Державна політика повинна сприяти самовизначенню та самодостатності біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Тим не менш, мають залишатися й певні виключення. Так, на сьогоднішній день біженці не можуть обіймати виборні посади у центральних та місцевих органах влади, посади на державній службі, а також посади пов'язані із володінням інформацією, яка становить державну таємницю. Так, іноземці не можуть обіймати такі посади:

- державних службовців (відповідно до статті 21 Закону України «Про державну службу» [9]);
- суддів (відповідно до ч. 1 статті 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [15]);
- митників (відповідно до статті 570 Митного кодексу України [7]);
- поліцейських (відповідно до статті 17 Закону України «Про Національну поліцію» [11]);
- кадрового складу Служби безпеки України (відповідно до статті 19 Закону України «Про службу безпеки України» [14]);
- прокурорів (відповідно до статті 27 Закону України «Про прокуратуру» [13]);
- нотаріусів (відповідно до статті 3 Закону України «Про нотаріат» [12]) та деякі інші.

**Висновки.** З викладеного можемо зробити наступні висновки: 1) біженці не є суб'єктами зовнішньої трудової міграції, оскільки їх правовий статус та мета переміщення не обумовлюються бажанням отримати прибуток у державі, до якої вони прибувають, але такі особи мають право реалізувати своє право на працю, тим паче, що воно та ряд інших можливостей надаються їм ще на стадії оформлення документів для вирішення питання щодо визнання таких осіб біженцями; 2) за міжнародними нормами біженець знаходиться у привілейованому становищі по відношенню до трудового мігранта та створює конкуренцію на ринку праці не лише йому, але й громадянинові держави-прийняття; 3) політика нашої держави спрямована на те, щоб органи державної влади усіляко сприяли роботодавцям у працевлаштуванні біженців; 4) існує явна необхідність держав у захисті та стабілізації внутрішнього ринку праці; 5) біженці мають бути залучені в економічний процес та розвиток держави-перебування, що передбачає встановлення відповідальних взаємовідносин між ними та державою, яка надає їм правовий захист.

#### Список використаних джерел:

1. Декларація про територіальний притулок: від 14.12.1967 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_316#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_316#Text).
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): від 08.06.1977, ред. від 08.12.2005 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_199#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text).
3. Європейська угода про передачу відповідальності за біженців (ETS N 107): від 16.10.1980 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_306#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_306#Text).
4. Європейська угода про скасування віз для біженців (ETS N 31): від 20.04.1959, набрання чинності, відбулась 04.09.1960 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_311#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_311#Text).
5. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: від 12.08.1949, ред. від 08.02.2006 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_154#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text).
6. Конвенція про статус біженців: від 28.07.1951, ред. від 10.01.2002 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_011#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text).
7. Митний кодекс України: закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI, ред. від 19.06.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
8. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: закон України від 8 липня 2011 року № 3671-VI, ред. від 03.03.2016 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>.
9. Про державну службу: закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII, ред. від 29.05.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
10. Про зайнятість населення: закон України від 5 липня 2012 року № 5067-VI, ред. від 29.05.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>.
11. Про Національну поліцію: закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII, ред. від 22.04.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
12. Про нотаріат: закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII, ред. від 01.07.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.

13. Про прокуратуру: закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII, ред. від 20.03.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>).

14. Про службу безпеки України: закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII, ред. від 03.07.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>.

15. Про судоустрій і статус суддів: закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, ред. від 20.06.2020 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.

16. Свящук А.Л. Проблеми прав біженців та виклики сучасності : навч. посіб. Харків : Вид-во, 2018. 324 с.